

Φρόντ και Λογοτεχνία: μια εισαγωγή στην ψυχανάλυση ως μέθοδο ερμηνείας των λογοτεχνικών έργων

Τάσος Μιχαηλίδης

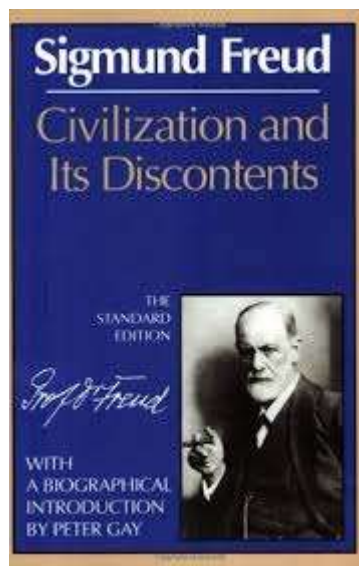
1. Εισαγωγή: λογοτεχνία και πολιτισμική πραγματικότητα

Η Λογοτεχνία και γενικότερα η τέχνη, αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους δείκτες της πολιτισμικής ιστορίας της ανθρωπότητας, καθώς κωδικοποιεί με τον δικό της τρόπο τα ιστορικά, κοινωνικά, πολιτικά και πνευματικά γεγονότα της ανθρώπινης εξέλιξης στη μακραίωνη πορεία του είδους μας. Γι' αυτό η ερμηνευτική προσέγγιση της λογοτεχνίας ως επιστημολογικό και πολιτισμικό ζήτημα απασχόλησε ιδιαίτερα πολλούς θεωρητικούς, εκπροσώπους συχνά διαφορετικών κλάδων της γνώσης, προτείνοντας ο καθένας από αυτούς τη δική του οπτική γωνία στην κατανόηση του λογοτεχνικού κειμένου. Σε κάθε περίπτωση, λογοτεχνική παραγωγή και επιστήμη ή κοινωνική αλλαγή δεν λειτούργησαν ανεξάρτητα, καθώς η ιστορία των πολιτισμών αποδεικνύει με ποικίλους τρόπους ότι αλληλεπιδρούν και συναντιούνται συχνά με σημαντικές συνέπειες για την πορεία τόσο της λογοτεχνικής γραφής, όσο και της διαμόρφωσης των ιδεών στον χώρο της επιστήμης ή της κοινωνικής οργάνωσης. Μάλιστα, το παρόν άρθρο θα παρουσιάσει συνοπτικά ένα από τα πιο έκδηλα παραδείγματα συνάντησης επιστήμης και λογοτεχνικής έκφρασης, την ψυχαναλυτική θεωρία, που τις βασικές αρχές της διατύπωσε ο Αυστριακός ψυχίατρος, Sigmund Freud (1856-1939). (Culler, 2013· Abrams, 2005)

Ο ιδρυτής της ψυχαναλυτικής μεθόδου ανέπτυξε την εν λόγω θεραπευτική προσέγγιση ως μέσο κλινικής αντιμετώπισης των νευρώσεων, αλλά σύντομα διεύρυνε το πεδίο εφαρμογής της και συμπεριέλαβε στη θεωρία του αναλύσεις που επηρέασαν σημαντικά την πολιτισμική ιστορία, τη λογοτεχνική παραγωγή και τη θρησκεία. Συγκεκριμένα, τα σύντομα σχόλια του Φρόντ σε διαλέξεις και ερμηνείες λογοτεχνικών κειμένων που δημοσίευσε στη μελέτη του με τίτλο *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση* (1917· 2005), συγκρότησαν το θεωρητικό

πλαίσιο της σχολής που ονομάζεται ψυχαναλυτική κριτική προσέγγιση της τέχνης και της λογοτεχνίας. (Abrams, 2005· Μυλωνάς, 2012) Αυτή η προέκταση της ψυχανάλυσης σε νέα πεδία έρευνας αποτελεί μια περίπληξη απόδειξη της διάδρασης μεταξύ πεδίων της πολιτισμικής και κοινωνικής πραγματικότητας, εφόσον στην περίπτωση της ψυχανάλυσης η μελέτη της λογοτεχνίας επέτρεψε στον Φρόυντ τη διατύπωση των αρχών της θεωρίας του (βλ. Οιδιπόδειο σύμπλεγμα με βάση τη τραγωδία του Σοφοκλή, *Οιδίπους Τύραννος*) και την ίδια στιγμή, επηρέασε την εξέλιξη της λογοτεχνικής γραφής. (Χαρτοκόλλης, 1999· Freud, 2008· Robinson, 1993)

Κατ' επέκταση, ο αντίκτυπος της ψυχαναλυτικής θεωρίας στην αποτίμηση της λογοτεχνικής γραφής είναι διττός, καθώς λειτουργεί τόσο ως τρόπος ερμηνείας της ψυχικής κατάστασης, όσο και ως εργαλείο μελέτης της συσχέτισης ανθρώπου και γλώσσας. Έτσι, προσφέρει μια ολοκληρωμένη εκδοχή κατανόησης του ανθρώπινου ψυχισμού, οργανώνοντας εννοιολογικά εργαλεία, ικανά να εφαρμοστούν αυτούσια στην ερμηνεία του μυθοπλαστικού κόσμου. Σε κάθε περίπτωση, ο ίδιος Φρόυντ έθεσε τις βάσεις της εφαρμογής της θεωρίας του ως τρόπο ερμηνείας της λογοτεχνίας, την οποία εξέλιξαν περαιτέρω οι συνεχιστές του είτε μένοντας πιστοί στο ορθόδοξο φροϋδικό δόγμα (βλ. Lacan) είτε αποκλίνοντας αισθητά από αυτό, αλλά πάντα δημιουργικά (βλ. Jung). Υπό αυτό το πρίσμα, η φροϋδική θεωρία και ψυχαναλυτική μέθοδος μπορεί να λειτουργήσει ως τρόπος κατανόησης και εμβάθυνσης: α) στον ψυχισμό του συγγραφέα β) στην αποκωδικοποίηση της σκέψης και δράσης των μυθοπλαστικών προσώπων και γ) τη φανέρωση των μηχανισμών αλληλεπίδρασης μεταξύ αναγνώστη και λογοτεχνικού κειμένου, πάντα με βάση τις αρχές της ψυχανάλυσης. (Abrams, 2005· Culler, 2013· Ήγκλετον, 1989)

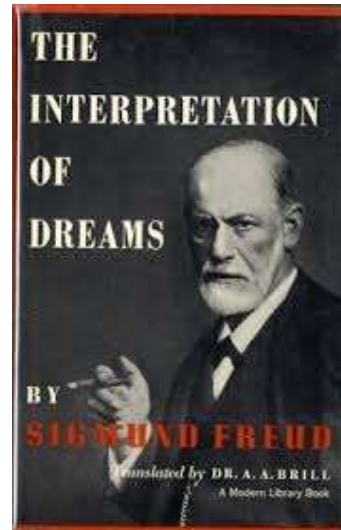
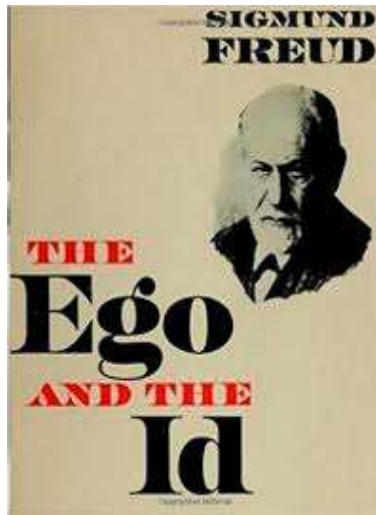
2. Φρόυντ και λογοτεχνική γραφή: η δημιουργική έκφραση ως λύση των ψυχικών συγκρούσεων

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, ο ανθρώπινος ψυχισμός διακρίνεται στο συνειδητό και στο υποσυνειδητό/ασυνείδητο, με το μεγαλύτερο μέρος του περιεχομένου του να είναι αθέατο και μη προσβάσιμο από τη συνείδηση. Ο Φρόυντ επεσήμανε ότι στη διάρκεια της

ζωής οι επιθυμίες και φόβοι που απωθούνται στο ανθρωπινό υποσυνείδητο, συνεχίζουν με λανθάνοντα τρόπο να επηρεάζουν τις επιλογές και τη συμπεριφορά του ατόμου, χωρίς να το γνωρίζει. (Freud, 2008) Το περιεχόμενο του υποσυνείδητου φανερώνεται στα όνειρα, στους συνειρμούς και στις φαντασιώσεις, ενώ συχνά στα δημιουργικά άτομα καταφέρνει να μετουσιωθεί σε μια υψηλότερης μορφής πνευματική έκφραση και να αποτυπωθεί αισθητικά. Με αυτό τον τρόπο, ο δημιουργικός συγγραφέας επιτυγχάνει να ισορροπήσει ψυχικά μέσω της πρωτότυπης σύνθεσης ενός έργου, κατά τρόπο που εκπληρώνει τις ιδιαίτερες ψυχικές επιθυμίες του και την ίδια στιγμή επιτρέποντας στον δέκτη-αναγνώστη να αναγνωρίσει όψεις και του δικού του εαυτού στη φαντασιακή πραγματικότητα του κειμένου. (Abrams, 2005· Tadié, 2001· Φρομ, 1975)

Γενικά, η διάκριση του ψυχικού κόσμου σε συνειδητό και ασυνείδητο είναι η θεμελιώδης προϋπόθεση της ψυχανάλυσης, η οποία της δίνει τη δυνατότητα να ερμηνεύσει τις παθολογικές διαδικασίες της ψυχικής ζωής και να τις εντάξει σε ένα επιστημονικό πλαίσιο. (Χαρτοκόλλης, 1999) Ο Φρόυντ σταδιακά εκλέπτυνε περισσότερο τη θεωρία του και προχώρησε σε μια τριπλή διάκριση των ψυχικών φαινομένων, συνοψίζοντας τις όψιμες θεωρητικές του καινοτομίες στο έργο του *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση* (1932· 1961). Ειδικότερα, διέκρινε τις εξής σφαίρες στις ψυχικές διεργασίες: α) το «Αυτό» με το οποίο αναφέρεται στο υποσυνείδητο, εκεί που εγγράφονται οι βασικές ορμές της ζωής και απωθούνται οι εμπειρίες ή οι επιθυμίες που θεωρούνται ως επιβλαβείς ή απαγορευμένες από τη συνείδηση. β) Στο «Υπερεγώ», το οποίο συνιστά τον ηθικό κώδικα του ατόμου, λειτουργώντας ως η προβολή της κοινωνικής νόρμας και ως κληρονομιά του γονικού ελέγχου και γ) το «Εγώ» που αναλαμβάνει να ισορροπήσει ανάμεσα στα ορμέμφυτα του «Αυτό» και τις απαγορεύσεις-απαιτήσεις του «Υπερεγώ». Για να καταφέρει η συνείδηση αυτή την εξισορρόπηση, σύμφωνα με τον Φρόυντ, ο κάθε άνθρωπος επιστρατεύει μια σειρά αμυντικών μηχανισμών, όπως η απώθηση, η συμπύκνωση, συμβολισμός κ.α. (Abrams, 2005· Χαρτοκόλλης, 1999)

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, παρατήρησε ότι η καλλιτεχνική πράξη λειτουργεί ως ένα είδος φαντασίωσης που επιτρέπει στον δημιουργό να εκφράσει όψεις του υποσυνειδήτου του, άλυτες συγκρούσεις και απωθημένες επιθυμίες, όπως ακριβώς συμβαίνει στα όνειρα. Η αισθητική μορφοποίηση οδηγεί σε μια εκ νέου διευθέτηση ισορροπιών ανάμεσα στο «Εγώ» στο «Αυτό» και το «Υπερεγώ» του συγγραφέα, αλλά και του αναγνώστη. Με αυτό τον τρόπο, ο δημιουργός μετατρέπει τις φαντασιακές εκπληρώσεις της επιθυμίας σε έργο τέχνης, καταφέροντας να αποκρύψει τα προσωπικά στοιχεία και να δώσει, ταυτόχρονα, στο αισθητικό όλον του κειμένου την απαραίτητη γενίκευση και ανταποκρισιμότητα του βιώματος ως ψυχικό γεγονός στη συνείδηση και άλλων ανθρώπων. Το αισθητικό, επομένως, αποτέλεσμα είναι μια φαντασιακή εκπλήρωση μιας απωθημένης επιθυμίας με ένα σύνθετο τρόπο, η οποία επιτρέπει στον καλλιτέχνη να ξεπεράσει –έστω προσωρινά– τις προσωπικές του συγκρούσεις, αλλά και να προσφέρει στον εκάστοτε δέκτη-αναγνώστη ένα μέσο ανακούφισης από τις δικές του νευρώσεις. (Abrams, 2005· Freud, 1994)

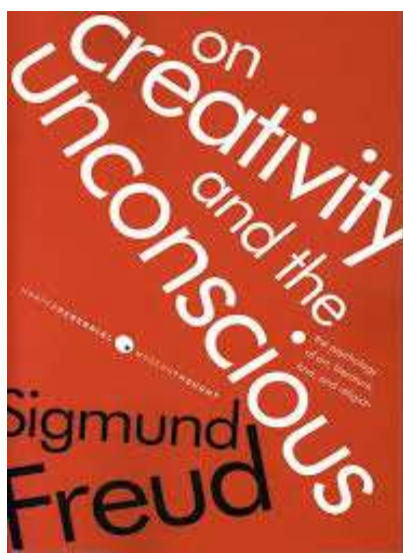
3. Λογοτέχνες και ψυχαναλυτές: η διερεύνηση μιας ψυχικής συγγένειας

Σε κάθε λογοτεχνική δημιουργία, ο Φρόιντ τόνιζε ότι αναγνωρίζει την ικανότητα των δημιουργικών συγγραφέων να εμβαθύνουν στην ψυχολογία του ανθρώπου. (Χαρτοκόλλης, 1999) Η παραπάνω διαπίστωση για τη λογοτεχνική και καλλιτεχνική έκφραση προκάλεσε από νωρίς τον θαυμασμό και το ενδιαφέρον του Φρόιντ για τους δημιουργούς και την τέχνη/ λογοτεχνία ως ψυχική αποτύπωση. Θεωρούσε ότι αυτή η ικανότητα αυτοθεραπείας του δημιουργού και δέκτη του έργου δια της αισθητικής μετουσίωσης των ψυχικών καταστάσεων είναι μυστηριώδης και παραμένει εν πολλοίς ένα αίνιγμα, αφού δεν μπορούσε να εξηγηθεί από την ψυχανάλυση. (Freud, 2008, 1994) Γράφει σχετικά: «Αναρωτιόμαστε από τι πηγές αντλεί το υλικό του το παράξενο αυτό όν, ο δημιουργικός συγγραφέας και πώς καταφέρνει να μας εντυπωσιάσει, έτσι ώστε να διεγείρει μέσα μας συναισθήματα τέτοια που ίσως να μην είχαμε ποτέ φανταστεί πώς ήταν δυνατόν να έχουμε. [...] Και το ενδιαφέρον μας αυτό δεν ελαττώνεται στο ελάχιστο από το γεγονός ότι ακόμα και η πιο διορατική κατανόηση για το τι επιτρέπει στον συγγραφέα να επιλέγει το υλικό του και να το μεταμορφώνει σε δημιουργική φαντασία δεν θα μας βοηθούσε ποτέ να γίνουμε κι εμείς δημιουργικοί συγγραφείς». (Freud, 1959, σ. 143 στο Χαρτοκόλλης, 1999, σ. 9).

Τις παρατηρήσεις αυτές για τη σύνδεση λογοτεχνικού έργου και ανθρώπινου ψυχισμού, ωστόσο, δεν τις διατυπώνει πρώτος ο Φρόιντ, εφόσον τις συναντάμε ήδη στην κοσμοθεωρία του ρομαντισμού στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, κίνημα που έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ψυχολογία του δημιουργού. Οι συγγραφείς και κριτικοί του ρομαντισμού θα τονίσουν από νωρίς ότι το λογοτεχνικό έργο βρίσκεται σε σχέση αλληλεξάρτησης με τον πνευματικό και συναισθηματικό κόσμο του δημιουργού. Από τη δεκαετία του 1920, όμως, η ψυχολογική κριτική αποτίμηση της λογοτεχνικής γραφής θα λάβει νέες διαστάσεις μέσα από την σκέψη του Φρόιντ και των συνεχιστών του. Ο Αυστριακός γιατρός θα επισημάνει ότι η έρευνα των λογοτεχνικών κειμένων μπορεί να συνδράμει σημαντικά στην προσπάθεια κατανόησης των ευεργετικών συνεπειών της δημιουργικότητας στον ανθρώπινο ψυχισμό. (Abrams, 2005)

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, η καλλιτεχνική έκφραση συνεχίζει κατά κάποιο τρόπο την ενασχόληση των παιδιών με το παιχνίδι, αφού ο δημιουργός πλάθει, όπως και το παιδί, έναν δικό του σύμπαν. Συνεπώς, το αντίθετο του παιχνιδιού δεν είναι η σοβαρότητα, αλλά η πραγματικότητα, αφού τόσο ο δημιουργός, όσο και το παιδί, αξιοποιούν αντικείμενα της πραγματικότητας ως μέσο διαμεσολάβησης μεταξύ φαντασίας και υλικού κόσμου. Αυτά τα αντικείμενα λειτουργούν δηλαδή ως διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στο παιχνίδι και την ονειροπόληση. (Tadié, 2001· Culler, 2013· Μίντζηρα, 2015) Γενικά, ο Φρόυντ θεωρούσε ότι πολλές απόψεις της ψυχανάλυσης προϋπήρχαν σε λανθάνουσα ή σπερματική μορφή στο έργο διορατικών συγγραφέων και εφάρμοσε τη μέθοδό του, για να πραγματευθεί συνοπτικά το λανθάνον περιεχόμενο των έκδηλων χαρακτήρων ή γεγονότων σε σημαντικά λογοτεχνικά έργα του Σαίξπηρ, του Ντοστογιέφσκι και του μυθιστορήματος *Gradiva*, του Δανού W. Jensen (1907) (Abrams, 2005· Φρόυντ, 1994)

Σε κάθε περίπτωση, ο Φρόυντ αισθανόταν μια ψυχολογική συγγένεια με τους συγγραφείς, καθώς πρέσβευε ότι αντλούν τις δημιουργίες τους από ένα είδος αυτό-αναλυτικής μεθόδου, όπως και ο ίδιος. Πίστευε, επίσης, ότι ο συγγραφέας προβάλλει όψεις του «Εγώ» του στους ήρωες των μυθιστορημάτων του, γι' αυτό ανέλυε τα φανταστικά πρόσωπα του κειμένου σαν να επρόκειτο για κλινικές περιπτώσεις. Μάλιστα, είχε παρατηρήσει, ότι τα δικά του κείμενα στα οποία ανέλυε τις περιπτώσεις του, οι αναγνώστες του τα διάβαζαν σαν να ήταν μυθιστορήματα. (Χαρτοκόλλης, 1999) Έτσι, η κύρια αποστολή ενός ψυχαναλυτικού κριτικού, στα πρότυπα ακριβώς της θεραπευτικής προσέγγισης ενός ψυχαναλυτή, είναι να αποκαλύψει το αληθινό περιεχόμενο του λογοτεχνικού έργου, για να φανερώσει πώς αυτό επιδρά στον αναγνώστη. Αυτή η διαδικασία επιτυγχάνεται δια της αποκωδικοποίησης των έκδηλων στοιχείων της μορφής και του περιεχομένου στις λανθάνουσες/ασυνείδητες δομές τους που αποτελούν και το απωθημένο τους νόημα. (Abrams, 2005)

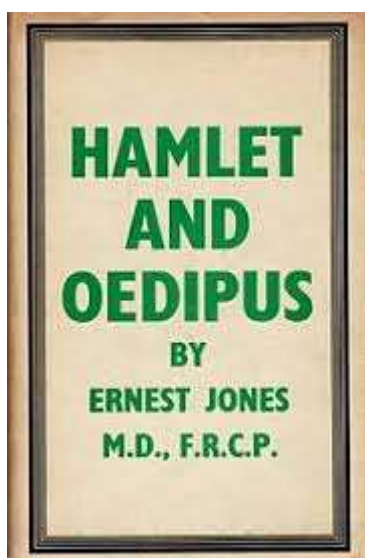
4. Συμπεράσματα και σύγχρονες τάσεις: η στροφή της ψυχαναλυτικής κριτικής προς την αναγνωστική πρόσληψη

Σε όλο τον δυτικό κόσμο, η ψυχανάλυση συνδέθηκε εξ αρχής με ανθρώπους του πνεύματος και την πολιτισμική ιστορία. Μάλιστα, όπως συνέβη και στην Ελλάδα, η ψυχαναλυτική θεωρία δεν αναγνωρίστηκε, ούτε διαδόθηκε αρχικά από την επίσημη ιατρική κοινότητα,

αλλά από συγγραφείς και εκπροσώπους των Ανθρωπιστικών Επιστημών. Έτσι, όχι τυχαία, στο ελληνικό κοινό τη φροϋδική θεωρία παρουσίασε πρώτος το 1915 ο γλωσσολόγος Μανόλης Τριανταφυλλίδης, ενώ εξέχουσα μορφή για την καθιέρωση της ψυχανάλυσης στην ελληνική πνευματική κοινότητα υπήρξε ένας λογοτέχνης και ψυχαναλυτής, ο Ανδρέας Εμπειρικός. Άλλωστε, ένα μεγάλο μέρος της ψυχαναλυτικής θεωρίας διαμορφώθηκε με άξονα λογοτεχνικά έργα και μυθιστορηματικά πρόσωπα. (Χαρτοκόλλης, 1999· Abrams, 2005)

Πολλοί μελετητές, ειδικά μετά τη δεκαετία του 1930, ακολουθώντας το παράδειγμα του Φρόντ, συνέχιζαν να δημοσιεύουν μελέτες για τη ζωή των συγγραφέων και το περιεχόμενο των έργων τους με βάση τη φροϋδική θεωρία, όπως το βιβλίο *Άμλετ και Οιδίποδας* (1949) του E. Jones. Σύγχρονοι αναλυτές της λογοτεχνίας, όπως ο N. Holland, ανέδειξαν τις δυνατότητες της ψυχαναλυτικής προσέγγισης τονίζοντας όχι μόνο τη σχέση συγγραφέα και έργου, αλλά και τη σύνδεση του αναγνώστη με το κείμενο. (Abrams, 2005· Tadié, 2001) Συγκεκριμένα, ο αναγνώστης μέσω της ανάγνωσης προσδίδει στο μυθιστόρημα τα δικά του νοήματα και αναδεικνύεται ως ένας δεύτερος δημιουργός του κειμένου, δίνοντας με τον δικό του ψυχισμό νέες διαστάσεις στην ερμηνευτική προσέγγιση του λογοτεχνικού κειμένου. (Μίντζηρα, 2015· Χαρτοκόλλης, 1999)

Σημαντικό εκτόπισμα στην ψυχαναλυτική σχολή ως μέσο αποτίμησης της λογοτεχνίας, έδωσε και η «ψυχολογία του βάθους», θεωρία που καθιέρωσε ο Ελβετός ψυχίατρος Carl Jung (1875-1961). Ο Jung εστίασε την προσοχή του, όχι τόσο στο ατομικό ασυνείδητο, αλλά σε αυτό που ονόμασε «συλλογικό ασυνείδητο», το οποίο είναι κοινό σε όλα τα άτομα της ίδιας πολιτισμικής ταυτότητας. Αυτά τα σχήματα εμπειρίας, τις πρωταρχικές εικόνες και τις μυθικές προβολές τις ονομάζει αρχέτυπα. Για τον Jung, τα σημαντικά έργα τέχνης εκφράζουν τα αρχέτυπα του συλλογικού ασυνείδητου, ψυχικές δηλαδή δομές, ουσιαστικής αξίας για την πνευματική ισορροπία του ανθρώπου, που ο δημιουργός καταφέρνει δια της γραφής του να αναζωογονήσει. (Γιούνγκ, 2010· Abrams, 2005)

Γενικά, οι δομιστικές και μεταδομιστικές λογοτεχνικές θεωρίες αξιοποίησαν τα φροϋδικά πορίσματα και με διάφορους τρόπους αναδιατύπωσαν το κλασικό φροϋδικό σχήμα. Ο Φουκώ, ο Ντεριντά και ο Bloom υπήρξαν σημαντικές προσωπικότητες της πολιτισμικής ιστορίας του 20^{ου} αιώνα και της λογοτεχνικής θεωρίας, που επηρεάστηκαν από τις θεωρίες του ιδρυτή της ψυχανάλυσης. Ωστόσο, η μορφή που θα ξεχωρίσει ως προς τη σχέση της με τη φροϋδική θεωρία είναι ο μεταδομιστής Γάλλος θεωρητικός Jacques Lacan (1901-1981), ο οποίος ανέπτυξε μια σημειωτική εκδοχή της θεωρίας του Φρόυντ και κατάφερε να συνθέσει σε ένα νέο σχήμα τις βασικές έννοιες της ψυχανάλυσης με τη γλωσσολογική θεωρία του F. De Saussure. Ο Lacan υποστήριξε ότι το ασυνείδητο είναι δομημένο όπως μια γλώσσα, γι' αυτό ανέπλασε γλωσσολογικά τους όρους και μηχανισμούς της φροϋδικής θεωρίας, επισημαίνοντας ότι ο ανθρώπινος ψυχισμός δεν προϋπάρχει, αλλά αποτελείται ουσιαστικά από τη γλώσσα που μεταχειριζόμαστε. (Abrams, 2005)

Σε τελική ανάλυση, Λογοτεχνία και Ψυχανάλυση συνδέθηκαν εξαρχής με ποικίλους τρόπους προσφέροντας ένα πρότυπο αλληλεπίδρασης μεταξύ λογοτεχνικής γραφής και επιστήμης. Αυτή η δυαδική σχέση συγγραφέα-αναγνώστη και ψυχαναλυτή-ψυχαναλυόμενου, που προϋποθέτουν και οι δύο, ως μέθοδοι αποκωδικοποίησης του ανθρώπινου ψυχισμού, διαδικασίες εμπάθουσας, ορίζουν πεδία εκλεκτής συγγένειας και αλληλοεκχώρησης εννοιολογικών εργαλείων. Ακόμα και σήμερα συνεχίζουν αναλυτές της λογοτεχνίας και ψυχαναλυτές να συναντιούνται στο ειδικό ενδιαφέρον τους για την εφαρμογή της ψυχαναλυτικής μεθόδου ως ερμηνεία της λογοτεχνικής γραφής, ενώ σημαντικοί λογοτέχνες αντλούν θεματολογικά και μορφολογικά μοτίβα από τα πορίσματα της ψυχαναλυτικής σχολής. Με λίγα λόγια, παράγουν έργα που απηχούν ή αξιοποιούν τις

επιστημολογικές θεωρίες της φροϋδικής θεωρίας για τον άνθρωπο, την τέχνη και τη σχέση του με την πολιτισμική και κοινωνική πραγματικότητα, αποδεικνύοντας τη σημαντική κληρονομιά που άφησε ο Φρόυντ και στον χώρο των Ανθρωπιστικών Επιστημών. (Χαρτοκόλλης, 1999)

Βιβλιογραφία

Abrams, M. H. (2005). *Λεξικό λογοτεχνικών όρων. Θεωρία, ιστορία, κριτική της λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Δεληβοριά- Σ. Χατζηιωαννίδου), Πατάκης: Αθήνα. [1^η έκδοση στα αγγλικά 1957].

Culler, J. (2013). *Λογοτεχνική Θεωρία. Μια συνοπτική εισαγωγή*, μτφ. Καίτη Διαμαντάκου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Freud, S. (1961). *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, μτφρ. Κ. Τρικελιώτη, Αθήνα: Επίκουρος. [1^η έκδοση στα γερμανικά 1932]

Freud, S. (1959). *Creative Writers and Day-Dreaming*, Standard Edition, 9, London: Hogarth Press. [1^η έκδοση στα γερμανικά 1908].

Freud, S. (2005). *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, μτφρ. Α. Πάγκαλος, Αθήνα: Γκοβόστης. [1^η έκδοση στα γερμανικά 1917]

Freud, S. (2008). *Το εγώ και το αυτό*, εισαγωγή Θ. Χατζόπουλος, μτφρ. Δ. Παναγιωτοπούλου, Αθήνα: Πλέθρον.

Jones, E. (1949). *Hamlet and Oedipus*, Norton: New York.

Robinson, P. (1993). *Freud and his Critics*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.

Tadié, J.-Y. (2001). *Η Κριτική της Λογοτεχνίας στον 20^ο αιώνα*, μτφ. Ι.Ν.Βασιλαράκης, Αθήνα: Τυπωθήτω.

Γιουνγκ Κ. Γ. (2010). *Η Ψυχολογία του Ασυνείδητου*, μτφρ. Ε. Ματθιοπούλου, Ιάμβλιχος: Αθήνα. [1^η έκδοση στα γερμανικά 1912].

Ήγκλετον Τ. (1989). *Εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*, μτφρ. Μιχάλης Μαυρωνάς, Αθήνα: Οδυσσεάς.

Μίντζηρα, Κ. (2015). *Λογοτεχνία και ενσυναίσθηση*, Δημοσίευτη διπλωματική εργασία, Ανώτατη Σχολή Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης, Αθήνα.

Μυλωνάς, Ν. (2010). «Η επίδραση των εξελικτικών θεωριών στη σκέψη και το έργο του Freud», *Ελεύθερα* 5, 65-90.

Φρομ, Ε. (1975). *Η Ξεχασμένη Γλώσσα*, Αθήνα: Μπουκουμάνη, Αθήνα. [1^η έκδοση στα αγγλικά 1951]

Φρόυντ, Σ. (1994). *Ψυχανάλυση και Λογοτεχνία*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος.

Χαρτοκόλλης, Π. (1999). *Λογοτεχνία και Ψυχανάλυση*, Αθήνα: Θεμέλιο, Αθήνα.